

O'ZBEK PARALINGVISTIK TIZIMIDA ANDROSENTRIK VA FEMINISTIK PARAKODLAR: SEMANTIK-PRAGMATIK TAHLIL

Azimjon Meliqo'ziyev

Farg'ona davlat universiteti tadqiqotchisi

<https://doi.org/10.5281/zenodo.22154369>

Annotatsiya

Nomanaviy muloqot vositalari — qarash, tana holati, ovoz ohangi va imo-ishoralar — ko'pincha jinsdan xoli, "betaraf" hodisa sifatida qabul qilinadi, biroq feministik tilshunoslik nazariyasi shuni ko'rsatadiki, tilning barcha sathlari, jumladan paralingvistik kod ham, ijtimoiy jins munosabatlarini aks ettiradi va qayta ishlab chiqaradi. Mazkur maqolada androsentrik parakod (erkak tajribasini me'yor sifatida belgilovchi nomanaviy signallar) va feministik parakod (ushbu me'yorga muqobil yoki uni tanqid qiluvchi nomanaviy strategiyalar) tushunchalari o'zbek paralingvistik tizimi materialida tahlil qilinadi. Tadqiqot o'zbek badiiy nasridan, Ziyouz.com elektron kutubxonasidan va O'zbek tilining milliy korpusidan olingan nomanaviy xulq-atvor tasvirlarini sifat jihatdan tasniflashga asoslanadi. Natijalar shuni ko'rsatadiki, o'zbek matnlarida erkak subyektlarga nisbatan kuch va tashabbuskorlikni ifodalovchi kodlar, ayol subyektlarga nisbatan esa itoatkorlik va cheklanganlikni ifodalovchi kodlar ustunlik qiladi, shu bilan birga zamonaviy shahar muhitida dastlabki "feministik parakod" tendensiyasi ham kuzatiladi. Tadqiqot o'zbek tilshunosligidagi gender tadqiqotlarini paralingvistik sathga kengaytiradi va kelgusi miqdoriy tekshiruvlar uchun nazariy asos yaratadi.

Kalit so'zlar: *paralingvistika, androsentrizm, feministik tilshunoslik, nomanaviy muloqot, gender, parakod, kinesika, o'zbek tili*

1. Kirish

Paralingvistika, ya'ni nutqqa hamroh bo'lib, so'z shaklidan tashqari yo'llar bilan ma'no uzatuvchi ovoz va tana harakatlari tizimi, ko'pincha "betaraf", jinsdan xoli hodisa sifatida taqdim etiladi; biroq feministik tilshunoslikning asosiy tezislaridan biri shundan iboratki, til va nutqning barcha sathlari — jumladan paralingvistik va kinesik kod ham — ijtimoiy jins (gender) munosabatlarini aks ettiradi va shu bilan birga qayta ishlab chiqaradi (Lakoff, 1975; Cameron, 1985). Robin Lakoff "ayollar tili" tushunchasini kiritib, ayollarga xos nutqiy uslub ko'proq beozorlik, ishonchsizlik va ijtimoiy pastroq maqomni ifodalashini ko'rsatgan bo'lsa (Lakoff, 1975), Nensi Xenli bu kuzatishni nomanaviy muloqot sohasiga ko'chirib, tana tili — qarash, masofa, teginish, o'tirish holati — jamiyatdagi hokimiyat va jins ierarxiyasini kundalik amaliyotda takror ishlab chiqaruvchi "siyosiy" hodisa ekanligini asoslab bergan (Henley, 1977). Shu nuqtai nazardan androsentrizm — erkak me'yorining "betaraf", "universal" me'yor sifatida qabul qilinishi (Spender, 1980) — nafaqat leksik-grammatik sathda, balki paralingvistik kodlar darajasida ham namoyon bo'ladi: keng, ochiq turish holati, qat'iy va baland ovoz, to'g'ridan-to'g'ri ko'z aloqasi kabi "hokimiyat belgilari" ko'pincha erkaklarga xos me'yor sifatida talqin etilib, ayollarning mos ravishda ixcham turish, past ovoz va cheklangan ko'z aloqasi esa "tabiiy ayollik" sifatida naturalizatsiya qilinadi. Ushbu maqolada biz mana shu ikki qutbni — androsentrik parakod va feministik parakod tushunchalarini — o'zbek nomanaviy muloqot tizimi misolida ko'rib chiqamiz. O'zbek tilshunosligida gender tadqiqotlari so'nggi yillarda faollashgan bo'lsa-da (Yusupova, 2023), bu tadqiqotlar asosan leksik-semantik va grammatik sathga qaratilgan, paralingvistik va kinesik sathdagi jins assimetriyasi esa alohida tizimli tahlil

ob'ekti bo'lmagan. Ayni paytda o'zbek va rus, ingliz kinesik tizimlaridagi farqlar bo'yicha olib borilgan qiyosiy tadqiqotlar (Abduazizova, 2021) muomala odob-axloqi bilan bog'liq jinsga xos xatti-harakatlarni qayd etgan, biroq bu farqlarni androsentrizm-feminizm nazariy prizmasi orqali tahlil qilmagan. Ushbu bo'shliqni to'ldirish maqsadida mazkur maqola quyidagi ikki savolga javob izlaydi: birinchidan, o'zbek paralingvistik tizimida qanday nomanaviy birliklar an'anaviy ravishda "erkaklik me'yori" sifatida kodlangan va qanday birliklar "ayollik og'ishi" sifatida belgilangan; ikkinchidan, zamonaviy o'zbek nutqiy amaliyotida ushbu androsentrik kodlashga qarshi feministik yoki hech bo'lmaganda tenglashtiruvchi tendensiyalar kuzatilyaptimi. Maqola tuzilishi quyidagicha: Materiallar va metodlar bo'limida tadqiqot manbalari va tahlil protsedurasi tavsiflanadi; Natijalar bo'limida androsentrik va feministik parakodlarning tasniflangan inventari taqdim etiladi; Muhokama bo'limida bu natijalar mavjud nazariyalar va ijtimoiy-madaniy kontekst bilan bog'lab tahlil qilinadi; Xulosa qismida esa tadqiqotning ilmiy va amaliy ahamiyati umumlashtiriladi.

2. Materiallar va metodlar

Tadqiqot sifat tahlili tamoyiliga asoslangan bo'lib, kontent-tahlil va kontrastiv-semantik metodlarning uyg'unlashuvidan iborat. Material sifatida uchta manba guruhi jalb qilindi: birinchisi, o'zbek badiiy nasridan (xususan Abdulla Qahhor va boshqa XX asr o'zbek yozuvchilari asarlaridan) olingan, qahramonlarning tana harakati, qarashi, ovoz ohangi tasvirlangan parchalar; ikkinchisi, Ziyouz.com elektron kutubxonasi va O'zbek tilining milliy korpusidan olingan nomanaviy xatti-harakatga oid kontekstlar; uchinchisi, jins va muloqot mavzusidagi oldingi o'zbek tilshunoslik tadqiqotlarida (Abduazizova, 2021; Yusupova, 2023) qayd etilgan tavsiflar bo'lib, ular qo'shimcha tasdiqlovchi material sifatida ishlatildi. Har bir kontekstdan nomanaviy birlik (qarash turi, qo'l-imo harakati, tana holati, ovoz xususiyati) ajratib olindi va ikki mezon bo'yicha kodlandi: (a) grammatik-kontekstual jins — birlik erkak yoki ayol subyektiga nisbatan qo'llanilganmi, (b) aksiologik yuk — birlik ijobiy (kuch, ishonch, hokimiyat) yoki salbiy/cheklovchi (itoatkorlik, uyalish, cheklanganlik) baho bilan bog'liqmi. Ushbu kodlash tizimi feministik tilshunoslikda ishlab chiqilgan androsentrizm tushunchasidan (Spender, 1980; Cameron, 1985) va nomanaviy muloqotning ijtimoiy hokimiyat bilan bog'liqligi kontseptsiyasidan (Henley, 1977) foydalangan holda moslashtirildi. Tahlil davomida statistik chastota hisob-kitoblari amalga oshirilmadi, chunki tadqiqotning ushbu bosqichi tasniflash va nazariy asoslashga qaratilgan; kelgusi bosqichda katta hajmdagi tizimli tanlangan korpus asosida miqdoriy tekshiruv (masalan, xi-kvadrat yoki Kramer V koeffitsienti) o'tkazish zarurligi Muhokama bo'limida alohida qayd etiladi. Shuningdek, tahlil natijalari tilshunos tomonidan ikki marta — birlamchi kodlashdan so'ng va bir muddat o'tgach — qayta ko'rib chiqilib, izchillik tekshirildi.

3. Natijalar

Tahlil natijalari o'zbek paralingvistik tizimida jinsga xos ikkita aniq kodlash yo'nalishini ko'rsatadi. Birinchi yo'nalish — androsentrik kodlash — erkak subyektlarga tegishli tavsiflarda kuch, kenglik va tashabbuskorlikni ifodalovchi nomanaviy birliklarning ustunligi bilan xarakterlanadi: keng qadam bilan yurish, ovozni ko'tarib gapirish, qoshni chimirib qat'iyat bildirish, ko'krakni kerib turish kabi harakatlar matnlarda deyarli faqat erkak qahramonlarga nisbatan qo'llaniladi va ko'pincha ijobiy yoki hech bo'lmaganda neytral baho bilan yo'g'rilgan; bunga qo'shimcha ravishda, erkakning to'g'ridan-to'g'ri va uzoq davom etuvchi ko'z aloqasi (tik boqmoq) ko'pincha "haqgo'ylik", "mardlik" belgisi sifatida talqin etilsa, xuddi shunday xatti-

harakat ayol subyektga nisbatan qo'llanilganda "beadablik" yoki "uyatsizlik" sifatida salbiy baholanadi — bu assimetriya androsentrik parakodning aynan shu ikki tomonlama standart orqali ishlashini ko'rsatadi. Ikkinchi yo'nalish — an'anaviy "ayollik kodlashi" — ayol qahramonlarga nisbatan ko'z qisib olish, boshni egish, ovozni pasaytirish, qadamni kichraytirish, ro'molni tuzatish kabi cheklovchi yoxud itoatkorlikni ifodalovchi birliklarning yuqori chastotada uchrashi bilan tavsiflanadi; bu birliklar an'anaviy matnlarda odatda "andisha", "hayo" tushunchalari orqali ijobiy qadriyat sifatida taqdim etiladi, biroq feministik tahlil nuqtai nazaridan xuddi shu birliklar ijtimoiy nazorat va cheklovning nomanaviy vositasi sifatida qayta talqin qilinishi mumkin (Henley, 1977 asosidagi yondashuvga muvofiq). Uchinchi, nisbatan yangi tendensiya sifatida, zamonaviy shahar muhitidagi kontekstlarda (jumladan yosh avlod nutqiy xulq-atvorini tasvirlovchi materiallarda) ayol subyektlarga nisbatan an'anaviy ravishda "erkaklik" sanalgan ba'zi parakodlarning — masalan, ishonchli tik nigoh, qat'iy ovoz ohangi, kasbiy muloqotda qo'l harakatlarining kengroq qo'llanilishi — tobora ko'proq ijobiy yoki hech bo'lmaganda neytral bahoda qo'llanila boshlaganligi qayd etildi; bu holatni biz ishchi tarzda "feministik parakod" atamasi bilan belgilaymiz, ya'ni androsentrik me'yorni takrorlash o'rniga uni ongli ravishda qayta taqsimlovchi yoki neytrallashtiruvchi nomanaviy strategiyalar sifatida. Shu bilan birga, bu tendensiya hali barqaror tizim darajasiga yetmagan, aksariyat tahlil qilingan matnlarda birinchi ikki model — androsentrik va an'anaviy ayollik kodlash — hukmronlik qilishda davom etmoqda.

4. Muhokama

Olingan natijalar Deyl Spenderning (1980) tilning "erkak tomonidan yaratilganligi" haqidagi tezisini paralingvistik sathga kengaytirish imkonini beradi: agar Spender leksik-semantik darajada erkak tajribasining "me'yor", ayol tajribasining esa undan "og'ish" sifatida kodlanishini ko'rsatgan bo'lsa, bizning tahlilimiz xuddi shu mexanizmning nomanaviy — qarash, ovoz, tana holati — sathida ham ishlashini tasdiqlaydi; bu esa Kramarening (1981) til va jins munosabatlarini tahlil qiluvchi "jim qoldirilgan guruh" (muted group) nazariyasi bilan ham uyg'unlashadi, chunki paralingvistik kodlash ayol subyektning o'z his-tuyg'ularini "to'g'ri", ya'ni erkak me'yoriga mos tarzda ifodalash imkoniyatini cheklaydi. Tannenning (1990) "genderlekt" nazariyasi nuqtai nazaridan qaraganda, o'zbek materialida kuzatilgan farqni shunchaki "boshqacha, lekin teng" uslublar farqi sifatida emas, balki Kamerun (1985) ta'kidlaganidek, aniq ierarxik baholash bilan bog'liq farq sifatida talqin qilish maqsadga muvofiqroq, chunki xuddi bir xil xatti-harakat, masalan tik nigoh, erkak va ayol subyektlarga nisbatan tubdan qarama-qarshi bahoni oladi. Shu bilan birga, o'zbek va ilgari tahlil qilingan o'zbek-rus-ingliz kinesik tizimlari qiyosidagi kuzatishlar (Abduazizova, 2021) bilan taqqoslash shuni ko'rsatadiki, andisha va hayo tushunchalari orqali naturalizatsiya qilingan ayollik parakodlari o'zbek madaniy kontekstida alohida kuchga ega, bu esa g'arb feministik tilshunosligida ishlab chiqilgan tushunchalarni to'g'ridan-to'g'ri, tanqidsiz ko'chirish o'rniga, mahalliy qadriyatlar tizimi bilan muzokara qilingan holda qo'llash zarurligini ko'rsatadi — andisha tushunchasi barcha kontekstlarda cheklov sifatida emas, balki ba'zan o'zaro hurmat va ijtimoiy uyg'unlikni ta'minlovchi ijobiy resurs sifatida ham qabul qilinishi mumkin, va bu nuqta keyingi tadqiqotlarda alohida e'tiborga loyiq. Zamonaviy shahar kontekstida qayd etilgan "feministik parakod" tendensiyasi hozircha faqat dastlabki kuzatish darajasida bo'lib, uni umumlashtiruvchi xulosa sifatida emas, balki kelgusi tizimli tadqiqot uchun gipoteza sifatida qabul qilish lozim; tadqiqotning asosiy metodologik cheklovi shundaki, tahlil qilingan material

asosan yozma va ko'pincha badiiy uslubga tegishli bo'lib, og'zaki va kundalik muloqot amaliyotini to'liq qamrab olmaydi, shuningdek chastota va statistik bog'liqlik ko'rsatkichlari hisoblanmagan.

5. Xulosa

Mazkur maqola androsentrizm va feministik tilshunoslik nazariyalarini (Lakoff, 1975; Spender, 1980; Cameron, 1985; Henley, 1977) o'zbek paralingvistik tizimi materialiga tatbiq etib, nomanaviy muloqot kodlarining jins bo'yicha assimetrik tarzda baholanishini ko'rsatdi: bir xil xatti-harakat erkak subyektga nisbatan kuch va ishonch, ayol subyektga nisbatan esa ko'pincha beadablik yoki, aksincha, itoatkorlik va cheklanganlik sifatida talqin etiladi. Tadqiqot shuningdek, zamonaviy shahar muhitida ushbu an'anaviy kodlashga muqobil bo'lgan, dastlabki bosqichdagi "feministik parakod" tendensiyasini qayd etdi, biroq bu tendensiyani tasdiqlash uchun kengroq va tizimli tadqiqot zarurligini ta'kidladi. Ishning ilmiy ahamiyati shundaki, u o'zbek tilshunosligida ko'proq leksik-grammatik sathda olib borilayotgan gender tadqiqotlarini (Yusupova, 2023) paralingvistik-kinesik sathga kengaytiradi va bu ikki tadqiqot yo'nalishini bog'lovchi tizimli tahlil vositasini taklif etadi; amaliy jihatdan esa natijalar jinsga oid stereotiplarni tanqidiy anglash, tarjima va madaniyatlararo muloqot, shuningdek ta'lim dasturlarida gender-neytral muloqot ko'nikmalarini shakllantirish uchun foydali bo'lishi mumkin. Kelgusi tadqiqotlar katta hajmdagi og'zaki va multimodal korpus asosida miqdoriy tahlil (chastota hisob-kitoblari, xi-kvadrat va Kramer V testlari) o'tkazishni, shuningdek yosh, ijtimoiy maqom va hudud kabi omillarning androsentrik va feministik parakodlar taqsimotiga ta'sirini alohida o'rganishni maqsad qilishi lozim.

Adabiyotlar, References, Литературы:

1. Abduazizova, D. A. (2021). Nonverbal means of intercultural communication: A comparative-linguistic study. *Foreign Languages in Uzbekistan*, 1(36), 114–124.
2. Cameron, D. (1985). *Feminism and Linguistic Theory*. Macmillan.
3. Ekman, P., & Friesen, W. V. (1969). The repertoire of nonverbal behavior: Categories, origins, usage, and coding. *Semiotica*, 1(1), 49–98.
4. Henley, N. M. (1977). *Body Politics: Power, Sex, and Nonverbal Communication*. Prentice-Hall.
5. Kramarae, C. (1981). *Women and Men Speaking: Frameworks for Analysis*. Newbury House.
6. Lakoff, R. T. (1975). *Language and Woman's Place*. Harper & Row.
7. Poyatos, F. (2002). *Nonverbal Communication across Disciplines (Vols. 1–3)*. John Benjamins.
8. Spender, D. (1980). *Man Made Language*. Routledge & Kegan Paul.
9. Tannen, D. (1990). *You Just Don't Understand: Women and Men in Conversation*. William Morrow.
10. Yusupova, G. (2023). Tilshunoslikda gender tadqiqining nazariy asoslari. *O'zbekistonda xorijiy tillar*, 2(49), 18–37.